

ЛІНГВО-ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРИКМЕТНИКІВ ТА ПРОБЛЕМА ЇХ ЛЕКСИКОГРАФІЧНОГО ОПИСУ

Маргарита Жуйкова

mzhujkova@ukr.net

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, Україна

Received June 2, 2018; Revised June 6, 2018; Accepted June 27, 2018

У семантиці багатьох прикметників – слів, що характеризують різні властивості предметів, значне місце належить ознакам, які людина отримує через органи сприйняття. У психолінгвістичному дослідженні, проведеному з носіями російської мови, була виявлена значна група іменників (більше ніж 7,6 тисяч одиниць), які безпосередньо пов'язані з тим чи тим відчуттям (слухом, зором, нюхом, смаком чи дотиком). Серед них близько 100 прикметників, на думку опитаних, називають такі ознаки, які мовці сприймають на дотик (температурні параметри предметів, фактура їхньої поверхні, консистенція, наявність чи відсутність вологи тощо). Мета нашого дослідження полягає у виявленні кореляцій між даними, які було отримано в психолінгвістичному експерименті, та лексикографічному описі відповідних прикметників, здійсненому традиційними лінгвістичними прийомами. Ми залучали інформацію переважно із різних словників російської мови, доповнюючи її даними із лексикографічних джерел англійської, української, польської та італійської мов. Докладно обстежено тлумачення прикметників двох груп: з семантикою температури та семантикою фактури поверхні. Загальний висновок полягає в тому, що лексикографи здебільшого ігнорують згадку про канал перцептивної інформації, часто використовуючи в тлумаченнях синоніми чи внутрішні відсилки. Це робить лексикографічний опис прикметників малоінформативним, не відбиває психолінгвальної реальності, не дає уявлення про ту значну роль, яка належить перцептивному компоненту в семантичному навантаженні прикметників.

Ключові слова: лексичне значення, психолінгвістичний експеримент, тлумачний словник, дефініція, перцептивна ознака.

Zhuykova, Marharyta. Linguistic and Psychological Features of Adjectives and Their Lexicographic Description Problem.

Abstract. In the semantics of many adjectives (words that characterize various properties of the objects) a significant place belongs to the features that a person perceives through the perception organs. A psycholinguistic experiment with Russian native-speakers has been conducted. Within this experiment a significant group of nouns (more than 7.6 thousand units), which are directly related to one or another sensation (hearing, sight, smell, taste or touch), has been discovered. To the respondents' mind, about 100 adjectives among this group mark the features that a speaker perceives on touch (the temperature parameters of objects, texture of their surface, consistency, presence or absence of moisture, etc.). The purpose of our study was to identify correlations between the data obtained in the psycholinguistic experiment and the lexicographic description of the corresponding adjectives carried out by traditional linguistic techniques. We used information from various dictionaries of Russian language, complemented by data from lexicographic sources of English, Ukrainian, Polish, and Italian. Two groups of adjectives (adjectives with the semantics of temperature and adjectives with the semantics of

texture of their surface) have been examined in details. The general conclusion is that lexicographers mostly ignore the mention of the channel of perceptual information, often using synonyms or internal references in interpretations. This makes the lexicographic description of the adjectives little informative, does not reflect the psycholinguistic reality, does not give an idea of the significant role that belongs to the perceptual component in the semantic capacity of adjectives.

Keywords: lexical meaning, psycholinguistic experiment, explanatory dictionary, definition, perceptual feature.

1. Вступ

Психолінгвістика – одна з найперспективніших галузей сучасної лінгвістики, оскільки методики й прийоми психолінгвістичних досліджень реалізують виразний об'єктивістський підхід, що передбачає висунення гіпотез та їх експериментальні перевірки. Така методологічна настанова наближає цю галузь мовознавства до точних наук. Результати, одержані під час психолінгвістичних експериментів, можуть бути відтворені іншими науковцями, в інших умовах, із застосуванням інших методик. Це забезпечує надійну верифікацію висновків, суттєво зменшує міру умоглядності, суб'єктивності й «кабінетності» результатів. Основною рисою психолінгвістичних студій є їх спрямованість на носіїв мови та мовно-культурної свідомості, що живуть у певних соціальних, економічних, історичних, культурних умовах. Науковці неодноразово підкреслювали орієнтацію сучасної лінгвістики на дослідження живого мовлення на противагу традиційному вивченню слова чи тексту в їх законсервованому, сталому вигляді. «Визначальною рисою сучасної лінгвістики ... є експліцитне намагання отримати опис... що відбиває компетенцію мовців, тобто їхнє знання мови, а не опис корпусу текстів тою чи тою мовою» (Селиверстова, 1983:256). Це твердження стосується передусім психолінгвістики, у сферу завдань якої входять дослідження вербальних навичок людини, мовленнєвої поведінки, організації систем пам'яті, мовної компетенції індивіда, мовних аномалій, різноманітних психічних процесів, пов'язаних із використанням мови тощо.

У межах психолінгвістичної парадигми активно вивчається такий складний феномен людської свідомості, як лексичне значення слова, див, зокрема, праці О. Залевської, О. Леонтьєва, В. Левицького, А. Супруна, О. Василевича, Й. Стерніна та ін. Результати психолінгвістичних експериментів дозволяють суттєво доповнити, а часом й уточнити інформацію про лексичне значення мовних одиниць, структуру полісемії, релевантність певних значень для мовної свідомості носіїв мови тощо.

Мета статті полягає у виявленні кореляцій між даними, отриманими в експериментальних дослідженнях змісту прикметників, та лексикографічному описі тих самих прикметників, здійсненому традиційними лінгвістичними прийомами, передусім на основі вживання лексем у текстах.

Основою для нашої розвідки стали матеріали, вміщені у ґрунтовній праці М. Колбеневої та Ю. Александрова «Органы чувств, эмоции и прилагательные

русского языка: Лингво-психологический словарь» (Колбенева, 2010). Словник створено на основі численних експериментів, в яких взяли участь 474 особи — носії російської мови, переважно студенти. Мета опитувань полягала у виявленні та змістовому обстеженні тих прикметників російської мови, що, на думку респондентів, тою чи тою мірою пов'язані з перцептивною інформацією, отримуваною через основні канали сприйняття (зір, слух, смак, нюх, дотик). Як зазначено у передмові, словник «містить дані про те, який орган відчуттів використовує людина при сприйнятті тої характеристики, що позначена кожним з обстежених прикметників» (Колбенева, 2010:8). Такий підхід суттєво доповнює і корелює традиційні уявлення про змістові характеристики ознакових лексем, особливо на тлі бідності традиційних тлумачень у словниках, де застосовано принцип мінімізації дефініції. Наприклад, лексема *потный* (мається на увазі її основне значення, що стосується фізіології людини) тлумачиться як 'покрытый потом, вспотевший'. Дані аналізованого словника дозволяють подивитися на змістове навантаження цього слова цілком інакше: виявляється, що цю ознаку мовці сприймають не лише зором, а й нюхом, а також на дотик, причому сприйняття на дотик домінує, значно переважаючи зорове відчуття: 92 % респондентів пов'язали ознаку «потный» із тактильними відчуттями, 82 % – із нюховими, і лише 55 % із зоровими, причому для кожного типу відчуттів відповіді в ході експерименту давали різні особи (Колбенева, 2010:261). Такого роду інформація, отримана для значної кількості прикметників, висвічує цілком інші аспекти змісту ознакової лексики, ніж ті, що прийнято подавати у дефініціях.

2. Методи дослідження

Експеримент охоплював всі прикметники, виокремлені із чотиритомного «Словаря русского языка» за ред. А. Євгенєвої (крім власне прикметників, було відібрано також дієприкметники, які втратили семантичний зв'язок із дієсловом і у словниках маркуються як прикметники, наприклад, слова *истощённый, испуганный, истрёпанный, мочённый, моющий, согревающий*). На першому етапі дослідження опитаним було поставлене питання про наявність чи відсутність зв'язку між певним прикметником та різними типами відчуттів; докладніше про використані методики див. (Колбенева 2010:9). Таким чином вдалось виділити 7616 прикметників російської мови, які, на думку респондентів, пов'язані з тим чи тим відчуттям (слухом, зором, нюхом, смаком чи дотиком). Другий етап дослідження мав на меті виявити конкретні зв'язки між прикметником та тим каналом відчуття (чи декількома каналами), який використовується мовцями для розпізнання ознаки, що її називає прикметник. Для цього весь масив лексем було довільно розбито на 75 серій, що включали 101 або 102 слова. Опитувані виконували завдання на комп'ютері із спеціально модифікованою клавіатурою, де було виокремлено дві клавіші, які позначали відповіді «ТАК» та «НІ». На моніторі спочатку з'являлось одне з п'яти тверджень щодо типу відчуття («Цю характеристику об'єкта я оцінюю на слух / зором / на смак / на дотик / за запахом»), а потім

короткий час демонстрували певний прикметник. Опитуваний мав натиснути одну із клавіш («ТАК» або «НІ») залежно від свого вибору.

Респондентами другого етапу дослідження виступали 119 студентів. Загальна кількість прикметників, яку належало оцінити кожному з респондентів, становила 2538 чи 2539 одиниць (по 25 серій слів, з них п'ять серій стосувалось твердження про сприйняття ознаки зором, п'ять серій – про сприйняття ознаки на слух і так далі, були охоплені всі канали сприйняття). Прикметники, запропоновані кожному опитуваному, в різних серіях не повторювались. Таким чином було отримано більше ніж 302 тис. відповідей, тобто близько 40 реакцій на кожний прикметник. Крім того, до експерименту було залучено 12 інших респондентів, які оцінювали не 25, а всі 75 серій прикметників, тобто всі відібрані для другого етапу експерименту слова. Це дозволило отримати приблизно по 55–57 відповідей щодо кожного прикметника. Словник представляє повні результати цього етапу дослідження. До кожного слова подано співвідношення відповідей ТАК / НІ за їх зв'язком із типом відчуттів. Наприклад, для прикметника *вспыльчивый* вміщено такі результати: відповідну характеристику об'єкта оцінюють зором 8 осіб, не пов'язують із зором 2; оцінюють на слух 5, не пов'язують із ним 8; ніхто з опитуваних не сказав «ТАК» щодо твердження про зв'язок цього прикметника із нюхом (результати 0/11), смаком (результати 0/12), дотиком (результати 0/10). Таким чином, загальна кількість відповідей, отриманих на слово-стимул *вспыльчивый*, становить 56.

У словнику зазначено також міру зв'язку того чи того прикметника з типом сприйняття. Експериментатори пропонують вважати зв'язок сильним, якщо опитувані дали від 91 % до 100 % реакцій «ТАК», тобто допускалась лише одна негативна відповідь; якщо опитувані дали від 77 % до 90 % відповідей «ТАК», зв'язок оцінюється як помірний. Відповідні дані у словнику підкреслено або суцільною, або пунктирною лінією. В усіх інших випадках зв'язок між прикметником і типом сприйняття у словнику не маркується, тобто він або слабкий (міру зв'язку легко визначити через співвідношення реакцій ТАК / НІ), або цілком відсутній.

Уміщені у словнику експериментальні дані, отримані впродовж другого етапу дослідження, в певному наближенні можна вважати психолінгвальною реальністю, що дає уявлення про семантичний зміст прикметників у свідомості опитуваних (опускаємо тут питання про можливі похибки у відповідях, а також труднощі, пов'язані із багатозначністю деяких прикметників). Виходячи з отриманих оцінок щодо зв'язку конкретного прикметника з типом чуттєвого сприйняття, можна усвідомити ту значну роль, яка належить перцептивному компоненту в інформаційному навантаженні прикметників.

3. Обговорення результатів

Звернімося до групи прикметників, які отримали від опитуваних більше ніж 77 % відповідей «ТАК» щодо твердження «Цю ознаку об'єкта я оцінюю на дотик». Вибір саме цієї групи лексики зумовлено тим, що мовні засоби

вираження тактильного відчуття, як правило, залишаються на периферії лінгвістичних досліджень, особливо в порівнянні з лексемами, які кодують зорове сприйняття. Виняток становить дослідження Л. Лаєнко, присвячене засобам номінації різних перцептивних ознак. Приблизно третину обсягу монографії займає опис лексико-семантичної групи прикметників, що характеризують тактильне сприйняття, в англійській та російській мовах (Лаєнко, 2005:55–156). В роботі докладно проаналізовано семантичні структури відповідних прикметників як результат категоризації перцептивної інформації, що надходить через усі канали сприйняття.

Ми знайшли у словнику «Органы чувств, эмоции и прилагательные русского языка» 95 таких слів, що позначають ознаку предмета, сприйняту на дотик; кількість прикметників, пов'язаних з тактильними відчуттями сильно та помірно, виявилась приблизно однаковою. За референтними властивостями всі ці прикметники можна розподілити на певні підгрупи.

По-перше, це слова, що називають температуру якоїсь поверхні чи середовища, а також стан об'єкта, пов'язаний із процесами зміни температури: *горячий, накали́нный, раскали́нный, согрева́ющий, ледяной, прохладный, обмерзлый, мороженый, замороженный, ооченелый, холодный*. Трохи нижчий відсоток тактильного каналу сприйняття зафіксовано для слова *нагретый*. Очевидно, не завжди перераховані ознаки предметів сприймаються через дотик руки (тобто шкірою пальців), температурний параметр може бути ідентифікований шкірою будь-якої частини тіла.

По-друге, прикметники, які позначають фактуру поверхні певного об'єкта: *гладкий, бритый, голый, облезлый, волосатый, волнистый, мохнатый, пушистый, зернистый, шершавый, шероховатый*. Для сприйняття цих властивостей предмета важливий в першу чергу дотик пальців рук.

Третю підгрупу складають слова, що називають форму предмета, його частини чи поверхні: *витой, завитой, грушевидный, шишковидный, съёженный, сморщенный, носатый, круглый, полукруглый, кругленький, округлый, шарообразный, надутый, прямой, кривой, сплющенный, приплюснутый, помятый, зубчатый, шестиугольный*. Частина названих ознак властива не плоским, а тривимірним об'єктам (це ознаки *шарообразный, сплющенный, носатый*). Звертає на себе увагу та обставина, що більшість названих характеристик об'єктів сприймається також зором (особливо це помітно на прикладі складних слів, де другий корінь вказує на форму, як *шарообразный, грушевидный*).

Четверта підгрупа включає прикметники, що позначають стан або консистенцію речовини чи предмета (часто стан його поверхні): *мокрый, влажный, потный, сухой, мягкий, вязкий, клейкий, густой, жидкий, твёрдый, нетвёрдый, отверделый, чёрствый, тугой, огрубелый, пухлый, упругий, гибкий, сыпкий, сыпучий, киселеобразный, маслянистый, масляный, замасленный, скользкий, склизкий, сальный*. Деякі з цих ознак можуть бути сприйняті не через дотик до предмета, а через динамічний вплив людини на

предмет, що вимагає певних м'язових зусиль (*упругий, тугий, твердий, мягкий, скользкий*).

У п'ятій підгрупі об'єднуємо прикметники, що корелюють з матеріалом, з якого зроблено предмет: *бархатный, кожаный, замшевый, железный, резиновый, меховой, махровый, матерчатый, шерстяной, шелковый, ватный, пуховой*. Лише один з названих прикметників називає речовину, властиву певним об'єктам: *глинистый*. Всі прикметники цієї групи у граматиці кваліфікуються як відносні. Це означає, що сприйнята тактильно ознака обов'язково входить до лексичного значення мотивуючих іменників (*бархат, вата, замша, железо, мех, шёлк* та ін.).

Шоста підгрупа містить декілька слів, які позначають активний вплив об'єкта на шкіру людини, внаслідок чого у людини з'являються певні відчуття: *колючий, колющий, вибрирующий*; крім того, за характером впливу відносимо сюди прикметники *игловидный, остроконечный* та *остроугольный* (предмет з гострим кутом чи кінцем, подібний на голку, коле шкіру, як сама голка).

В останню підгрупу ми включили прикметники, які характеризують розмір предмета чи його частини: *длинный, тонкий, тончайший, толстый, узкий, огромный*. Якщо слова *толстый, тонкий* і *тончайший* справді інколи можна зрозуміти як назви тактильних характеристик предметів (особливо якщо йдеться про тканину чи папір), то включення інших прикметників у підгрупу ознак, що оцінюються на дотик, викликає певні сумніви.

Окремо, поза названими підгрупами, опиняється слово *хрупкий*.

Загалом отримана вибірка прикметників вкладається в уявлення психологів щодо ролі шкірно-м'язової перцептивної системи, яка передає в мозок важливу інформацію, необхідну для успішної життєдіяльності організму. «Шкірно-м'язова система забезпечує отримання найрізноманітнішої інформації про стан тіла і посідає в цьому відношенні провідне місце серед інших перцептивних систем» (Величковский, 1973:200). Зокрема, йдеться про больові й температурні показники, координацію рухів, м'язові зусилля, просторове положення тіла та багато інших аспектів. Серед них особлива роль належить інформації, яка сприймається шкірою: «Основним видом соместезії є тактильна чутливість. Вона включає відчуття дотику, тиску і вібрації» (Величковский, 1973:207).

Очевидно, що серед виявлених в експерименті прикметників є чимало таких, які позначають ознаку, сприйняту не лише на дотик, а й зором. Це всі прикметники третьої підгрупи, а також лексеми, які ми об'єднали у п'яту підгрупу. Щоб виокремити ті прикметники, в семантиці яких домінує дотикове відчуття, ми беремо до уваги інший показник із словника, а саме міру зв'язку ознаки, яку називає прикметник, із зоровим відчуттям. Якщо ця міра достатньо велика (75 % та більше відповідей «ТАК»), то можна вважати, що для респондентів релевантний не лише тактильний, а й зоровий канал сприйняття певної ознаки предмета.

Така процедура відбору дозволила нам окреслити групу прикметників, які виявляють сильний зв'язок лише з тактильним сприйняттям. У цій групі опинилось 36 лексем. За даними словника, міра зв'язку відповідних прикметників із зоровим каналом сприйняття коливається від 10 % до 73 %; іншими словами, жодний з респондентів не дав відповіді, яка би свідчила про повну відсутність зв'язку між ознакою та зоровим каналом її сприйняття (як не дивно, це стосується й тих прикметників, що позначають температуру). Найменший відсоток позитивних відповідей щодо зорового каналу сприйняття ознаки виявлено для прикметника *согревающий* (10 %). Подальша градація має такий вигляд: *холодный* (23 %), *горячий* (27 %), *твёрдый, клейкий* (30 %), *упругий* (33 %), *гибкий, прохладный* (36 %), *склизкий, сухой, тугой, шёлковый* (50 %), *потный, железный, шершавый* (55 %), *раскалённый, пуховый* (58 %), *мягкий, вязкий* (60 %), *масляный* (63 %), *нетвёрдый* (64 %), *чёрствый, скользкий, влажный, маслянистый* (67 %), *отвердельный* (69 %), *киселеобразный, шерстяной, бархатный* (70 %), *витой, вибрирующий, зернистый, колючий, махровый, огрубелый, съёженный, тончайший* (73 %). Що менший відсоток залучення зорового каналу, тим більша вага у співвідношенні «зір / дотик» припадає на тактильні відчуття.

Отже, в групу прикметників, що позначають ознаку, для сприйняття якої носії мови залучають переважно тактильні відчуття, очікувано потрапляють лексеми з семантикою температури (*горячий, холодный, прохладный, раскалённый*). Крім того, можна виділити слова із значенням консистенції (стану) речовини (*твёрдый, мягкий, киселеобразный, вязкий, клейкий*), а також лексеми, що позначають наявність / відсутність вологи на / в об'єкті (*сухой, склизкий, потный, влажный*). Деякі прикметники описують фактуру поверхні (*бархатный, маслянистый, зернистый, махровый, шелковый, шершавый*). Всі названі характеристики людина сприймає через рецептори шкіри, як правило, торкаючись предметів пальцями рук.

Кількісно незначна підгрупа прикметників позначає реакцію об'єкта на активний м'язовий вплив з боку людини: намагання стиснути, розтягнути, деформувати його (це прикметники *тугой, упругий*). При сприйнятті цих ознак важливі не дотикові відчуття самі по собі, а фіксація певних м'язових зусиль, які докладає людина, впливаючи на об'єкт (*тугая струна, упругий мяч*).

Слово *тугой* у своєму іншому значенні позначає не зусилля людини, а тиск, спрямований на тіло людини ззовні: *тугой воротничок, тугая повязка*. Відповідна ознака предметів також сприймається людиною через фізичні відчуття, які, однак, не належать до власне тактильних.

Таким чином, психолінгвістичний експеримент дозволив виділити групу прикметників, які позначають ознаки, що розпізнаються мовцями тактильно (або комбіновано: тактильно і зором). Оскільки ці прикметники кодують знання про світ, які людина може отримати тільки перцептивно, слід визнати, що лексичне значення цих слів цілком засноване на перцептивній інформації. Як відомо, деякі види перцептивної інформації (особливо слухової, одоричної,

смакової) вкрай складно вербалізуються, що створює значні труднощі для укладачів словників.

Цілком очевидно, що в мовах існують прикметники, спеціально призначені для передачі інформації, сприйнятої чуттєво (це назви кольорів, інтенсивності звуків, приємних чи неприємних запахів, основних смаків тощо). Однак для більшості лексем із конкретним значенням статус перцептивного складника в їхній семантичній структурі залишається невизначеним. Так, спираючись на словникові дефініції, можна дійти висновку, що ознака «запах» не входить до сигніфікативного компонента слова *кава /coffee*. Пор., наприклад, один з найповніших за кількістю диференційних ознак опис англійського слова *coffee*: 'hot dark brown drink that has a slightly bitter taste' (Longman). У наведеній дефініції вказано на температурний параметр, колір та смак кави як напою. Проте можна не сумніватися в тому, що більшість мовців розпізнає каву саме за характерним запахом, який притаманний не лише напою, а й обсмаженим цілим зернам чи помеленій каві. Для виявлення справжньої семантичної ваги цієї ознаки для мовців важливо також врахувати те, що в різноманітних текстах можна значно частіше натрапити на інформацію про запах кави, ніж на згадки про температуру чи гіркий смак цього напою. Однак ця характерна, високорелевантна для мовців ознака кави не відбита в дефініціях тлумачних словників. Причина цього полягає в тому, що в мовах практично не існує засобів для об'єктивації ознаки «запах»; для їх характеристики використовують здебільшого прикметники на позначення інтенсивності (на кшталт *різкий, сильний, слабкий, тонкий*) та слова, що подають оцінку запахів з погляду реципієнта (*приємний, противний, смердючий* тощо). Конкретизація запахів у текстах досягається через іменникові словосполучення, які містять відсилку до джерела чи типу запахів (*аромат конвалій, троянд; запах мигдалю, ацетону; чіпси з ароматом шинки; чай з ароматом полуниці* тощо).

Звернімося до питання, чи відбите перцептивне сприйняття в дефініціях лексичного значення прикметників, які безпосередньо кодують тактильну інформацію. Як ми вже зазначали вище, експеримент дозволив виділити 36 лексем російської мови, які виявляють сильний зв'язок лише з тактильним типом сприйняття; крім того, в ході експерименту окреслено ширшу групу ознакових слів, які носії мови пов'язують із сприйняттям не тільки на дотик, а й зором. Із зрозумілих причин ми розглянемо обмежену кількість дефініцій, що, проте, дозволить виявити загальну картину.

1. Прикметники з семантикою температури: *горячий, холодный, прохладный, раскаленный*. До підгрупи належать також лексеми *накалённый, нагретый, согревающий, ледяной, обмерзлый, мороженный, замороженный, ооченельный*, щодо яких опитувані вказали на синкретичне сприйняття (дотик, зір).

Як правило, словниковий опис температурних прикметників подається через вказівку або на міру тепла, або на причину тепла / холоду:

Горячий. От огня или жару сильно нагретый (САР 1:1212).

Горячий 1. Имеющий высокую температуру (ОШ:141).

Горячий 1. Имеющий высокую температуру, сильно нагретый (МАС 1, 337).

Холодный. Студеный, лишенный теплоты (САР 6:1171).

Холодный 1. Имеющий низкую температуру, не нагретый, не дающий или не содержащий тепла (ОШ:866).

Дієприкметники на кшталт *замороженный, согревающий, обмерзлый* у словниках російської мови описуються через відсилку до відповідних дієслів, а в тлумачення останніх введено базові температурні прикметники чи дієслівні синоніми, наприклад, *согревающий* – деєприч. к *согревать, согреть* – 'делать тёплым или горячим' (МАС 4:180). Таким чином, дефініції цієї лексичної групи містять типове логічне коло: *горячий* – це 'нагретый', *холодный* – 'ненагретый', а *нагреть* – відповідно 'сделать тёплым или горячим'.

Мінімалізований лексикографічний опис температурних прикметників спостерігаємо й у словникових практиках інших мов, див., наприклад, дефініції з авторитетних лексикографічних джерел англійської, польської та італійської мов:

Hot 1. Something that is hot has a high temperature (Collins).

Cold 2. Something that is cold has a very low temperature or a lower temperature than is normal or acceptable (Collins).

Hot 1. Having a high temperature (Hornby 1:414).

Cold 1. Of low temperature, esp when compared with the human body (Hornby 1:161).

Gorący 1. Mający wysoką temperaturę, bardzo ciepły; silnie nagrany, rozpalony (Dorosz.).

Zimny 1. Mający niską temperaturę, taki, w którym panuje niska temperatura (Dorosz.).

Caldo 1. Che produce una sensazione di calore (*Горячий*. Такий, що створює відчуття тепла) (Zing.:171).

Freddo 1. Che comunica una sensazione contraria a quella del caldo a causa della temperatura inferiore a quella normale (*Холодный*. Такий, що дає відчуття, протилежне до гарячого, через температуру нижчу за нормальну) (Zing.:422).

На цьому тлі традиційних малоінформативних описів вельми прогресивними видаються дефініції температурних прикметників, подані у словниках нового типу, що орієнтовані передусім на комунікативну мовленнєву діяльність (маємо на увазі «Активный словарь русского языка» за ред. Ю. Апресяна та «Толковый словарь русского языка» за ред. Д. Дмитрієва). У цих лексикографічних джерелах подано тлумачення, які містять не приховані, а експліцитні вказівки на перцептивне сприйняття температурної ознаки:

Горячий. Такой, температура которого существенно выше температуры тела, так что контакт с ним может вызывать неприятное ощущение жжения, или близка к температуре кипения воды, или же выше нормы, существующей для объектов такого рода' (АСРЯ 2:667).

Горячий. 1. Горячим является то, что имеет высокую температуру или нагрето до высокой температуры, поэтому обжигает при прикосновении к нему, излучает сильное тепло (Дм.:234).

Теплый. 1. Теплым называется то, что дает ощущение тепла на ощупь, через воздух и т. п. (Дм.:1348).

Ці дефініції включають важливі маркери тактильного сприйняття («контакт с ним», «при прикосновении», «ощущение на ощупь»), які вказують на канал надходження перцептивної інформації.

На жаль, у словнику за ред. Д. Дмитрієва перцептивний компонент вводитьсь в дефініції непослідовно, наприклад, для прикметника *холодный* подано цілком традиційну дефініцію з відсилкою до температурного параметра: «Холодным называют природное явление, объект, которые имеют относительно низкую температуру» (Дм.:1493).

2. Прикметники з семантикою фактури поверхні: *бритый, голый, гладкий, скользкий, бархатный, шелковый, волнистый, мохнатый, махровый, пушистый, зернистый, шершавый, шероховатый*. В експериментах з'ясовано, що всі наведені слова виявляють сильний змістовий зв'язок із тактильним відчуттям. З одного боку, сюди потрапили слова, які позначають рівну, однорідну поверхню, що при тактильному контакті не спричиняє виразного впливу на шкіру людини. З другого боку, в групі є прикметники, що маркують деякі специфічні види фактур, які людина може розрізняти та кваліфікувати на дотик, такі як *мохнатый, пушистый* чи *бархатный*. Центральними елементами цієї групи для російської мови є опозитивні прикметники *гладкий* та *шероховатый / шершавый*.

Результати експерименту засвідчили, що ознаки, названі лексемами *гладкий, шероховатый* та *шершавый*, сприймаються мовцями як зором, так і на дотик, проте для всіх трьох прикметників зв'язок з тактильним каналом інформації окреслений як сильний. Априорі можна припускати, що цей факт мав би бути помічений лексикографами і відбитий у дефініціях, однак аналіз дефініцій із російських словників свідчить, що в них здебільшого застосовуються синоніми та внутрішні відсилки:

Гладкий. 1. Без выступов, впадин и шероховатостей, ровный (МАС 1:313).

Гладкий. 1. Гладким является то, что имеет ровную поверхность, лишённую выступов, впадин, складок (Дм.:206).

Шершавый. Имеющий неровную поверхность, негладкий, шероховатый (МАС 4:712).

Шероховатый. С небольшими неровностями на поверхности, негладкий (МАС 4:711).

Шершавый. С негладкой, неровной, шероховатой поверхностью (БАС 17:1366).

Шероховатый. С мелкими неровностями на поверхности; негладкий (БАС 17:1356).

Аналогічно описано прикметники з семантикою тактильних відчуттів й у найбільшому тлумачному словнику польської мови за ред. В. Дорошевського (Dorosz.):

Gładki. 1 a). Bez nierówności, chropowatości, bez smarszek, nie porośnięty.

Szorstki. 1. Mający niegładką powierzchnię, chropawy, kostropaty, chropowaty.

Chropawy. Niegładki, szorstki.

Наведені дефініції, по суті, вказують не на саме тактильне відчуття, а на явища, які його спричиняють: якщо поверхня має западинки і виступи, достатні за розмірами для того, щоб їх могли розпізнати рецептори на шкірі людини, то таку поверхню називають негладкою, нерівною, шорсткою.

На думку Л. Лаєнко, між російськими синонімами *шершавый* та *шероховатый* існують семантичні відмінності: перше слово «описує постійну властивість поверхні», а друге — «проміжну стадію оброблення цієї поверхні» (Лаєнко 2005:77); інакше кажучи, *шероховатый* — не цілком довершений, такий, що має в ідеалі наближатися до гладкого стану. Однак аналіз сполучуваності цих прикметників на основі контекстів з «Национального корпуса русского языка» не дозволяє розмежувати вживання за цією ознакою.

Прикметники *гладкий*, *ровный*, *шероховатый* та похідні іменники (*неровность*, *шероховатость*), якщо їх включають у зону тлумачення, завжди виступають маркерами семантичного компонента 'тактильне відчуття', див.:

Букле. 1. Ткань с шероховатой, в мелких завитках, поверхностью, а также крученая пряжа с мелкими завитками (ОШ 62).

Грубый 3. Жесткий, негладкий, шероховатый (ОШ 146).

Креп. 1. Шелковая или шерстяная ткань с шероховатой поверхностью (ОШ 305).

Задорина. Шероховатость на гладкой поверхности (ОШ 204).

Рифление. Обработка поверхности для придания ей шероховатости – нанесение узких острых бороздок (ОШ 680).

Заусенец 2. *Тех.* Шероховатость, острый выступ, неровность на поверхности металлического изделия, получившиеся при несовершенной обработке (МАС 1, 589).

Зачистить 1. *Спец.* Сделать чистым, сняв часть поверхности; устранить неровности, шероховатости и т. п. (МАС 1:595).

Проте, як ми зазначили, традиційна лексикографія переважно обминає інформацію щодо каналу перцепції при визначенні базових прикметників тактильного відчуття.

Певною мірою (дуже непослідовно) відсилки до каналу перцепції подано в дефініціях словника російської мови Т. Єфремової (див. Ефр. 2000). Зокрема, при тлумаченні деяких прикметників та їх дериватів використано маркер 'на ощупь':

Грубый. 2) а) Жесткий, негладкий, шероховатый на ощупь (о тканях, коже, шерсти и т.п.); *Огрубевать*. 1) а) Делаться жестким, негладким, шероховатым, грубым на вид, на ощупь.

Жёсткий. 1) а) Твердый, плотный на ощупь (противоп.: *мягкий*).

Нежный. 2) Мягкий, тонкий, не грубый (на ощупь).

Незважаючи на це важливе доповнення, дефініції базових лексем *гладкий* та *шероховатый* у цьому словнику укладено цілком традиційно, із перехресними відсилками:

Гладкий. 2. Имеющий ровную, без выступов и впадин поверхность.

Шероховатый. 1) Имеющий мелкие неровности на поверхности; негладкий.

Відзначимо принагідно, що аналогічно побудовані й дефініції прикметників тактильного відчуття *шорсткий*, *шерехатий*, *шершавий* у «Словнику української мови» в 11 томах.

Лише в деяких рідкісних випадках, переважно при описі підзначень, у традиційних словниках введено відсилку до тактильного сприйняття. Так, у БАС у слова *шершавый* виділено таке підзначення: 'с густым ворсом (обычно грубым, колючим, раздражающим кожу при прикосновении)' (БАС 17:1366). Близьке підзначення українського прикметника *шершавий* також тлумачиться через перцептивну ознаку: 'твердий, грубий, колючий на дотик, який подразнює шкіру при дотику' (наприклад, *шершаве рядно*, *шершавий рушник*), див. (СУМ 11:446). У користувача таких лексикографічних продуктів має скластись абсурдне враження, що лише частина вживань однозначного (!) слова *шершавый* / *шершавий* відбиває результати тактильного сприйняття, а такі сполучення як *шершавые губы* чи *шершавый стовбур* позначають явища, для усвідомлення яких дотиковий контакт непотрібний.

Загалом такі тлумачення, де бодай побіжно згадано про канал перцептивної інформації, у традиційних словниках радше виняток, ніж правило.

Лише словник за ред. Ю. Апресяна послідовно включає вказівки на тактильні відчуття у дефініції прикметників із семантикою фактури поверхні, див.:

Гладкий. Такой, поверхность которого воспринимается – обычно на ощупь – как не имеющая никаких углублений и выступов [тж о самой поверхности] (АСРЯ 2:591).

Грубый. 1. Такой, который имеет жесткую и шероховатую поверхность, так что к нему неприятно прикасаться, часто вследствие плохой обработки [обычно о материалах, а также об изделиях из них] (АСРЯ 2:716).

Такі дефініції орієнтовано на психологічні аспекти використання мови, яка живе і розвивається лише у мовленнєвій діяльності своїх носіїв. Інтерпретація лексичного значення, в яку введено фігуру мовця як суб'єкта когнітивної діяльності (в тому числі і суб'єкта сприйняття), дозволяє максимально точно відтворювати ту інформацію, яка закріплена за тим чи тим словом в колективній мовній свідомості.

4. Висновки

Лексикографічний опис прикметників кардинально відрізняється від опису слів інших частин мови, особливо іменників, до яких в принципі може

бути застосоване структурування семантичного цілого і виокремлення дискретних складових. Якісні прикметники називають ознаки, характеристики, властивості чогось, і тому вони не можуть бути сприйняті абстрактно, відірвано від своїх носіїв, тобто тих чи тих предметів чи явищ (ознака *високий* не може бути осмислена окремо від предметів, яким вона притаманна, наприклад, дерева, стовбура, гори, людини, драбини, стовпа тощо). Специфіка ознакових слів полягає в тому, що вони позначають певні кванти інформації, які людський мозок, щоб їх осмислити, має спочатку вичленувати із цілого, сприйнятого інтегровано і комплексно. Семантичне наповнювання ознакових слів (передусім параметричних прикметників) влаштоване таким чином, що воно не дозволяє глибшого членування. Це створює значні труднощі при побудові відповідних тлумачень у словниках. Дефініції ознакової лексики у традиційних тлумачних словниках найчастіше будуються через синонімію, антонімію або внутрішні відсилки, що призводить до замкненого кола у визначеннях і робить словникові статті малоінформативними. Однак вимоги сучасної лінгвістики до семантичного опису лексики суттєво зросли. Як зазначив А. Кузнєцов, «науковці когнітивного напрямку наполегливо намагаються отримати такий лінгвістичний опис, який був би адекватним до ментальних структур носіїв мови» (Кузнєцов 2000:181). Виявлення змісту ментальних структур і відповідних мовних одиниць можна проводити різними методами, і одним з найбільш надійних є психолінгвістичний експеримент.

Психолінгвістичні дослідження засвідчили, що значна частина прикметників російської мови позначає ознаки, які людина сприймає через перцептивні канали. Виявлено численні явища комплексного сприйняття ознак, коли інформація надходить через два чи навіть три канали відчуття. Важливо, що дані експерименту дозволили визначити кількісну міру зв'язку певної ознаки з каналом сприйняття. Отже, на цій основі можна робити висновки щодо психологічно актуального змісту, закріпленого за тим чи іншим ознаковим словом у свідомості мовців. Факт домінування певного перцептивного каналу при сприйнятті ознаки, позначеної прикметником, має бути враховано при його лексикографічному описі. У словникову дефініцію доцільно включати відсилку до виду перцепції, яка забезпечує усвідомлення тої чи тої ознаки: *гарячий*, (*холодний*, *зрубий*, *рівний*, *шерехатий*) – такий, що його людина сприймає всією поверхнею тіла чи її частиною, на дотик; *кислий* (*солодкий*, *гіркий*) — такий, що сприймається рецепторами язика (на смак) тощо. Це не лише забезпечить кореляцію між лексикографічним описом лексем та психологічно актуальними для мовців змістами, а й дозволить розв'язати низку власне лексикографічних завдань, таких як опис непрямих значень прикметників, побудова структури полісемії тощо.

Література

References

Величковский Б. М., Зинченко В. П., Лурия А. Р. Психология восприятия. Москва: Из-во МГУ, 1973.

- Колбенева М. Г., Александров Ю. И. Органы чувств, эмоции и прилагательные русского языка: Лингво-психологический словарь. Москва: Языки славянских культур, 2010.
- Кузнецов А.М. Некоторые теоретические проблемы семантики последних десятилетий // Лингвистические исследования в конце XX века: Сб. обзоров. Москва, 2000. С. 173–185.
- Лаенко Л. В. Перцептивный признак как объект номинации. Воронеж : Воронеж. гос. ун-т, 2005.
- Селиверстова О. Н. Роль информантов в процессе семантических исследований // Психолингвистические проблемы семантики / Отв. ред. А. А. Леонтьев и А. М. Шахнарович. Москва: Наука, 1983. С. 256-267.

References (translated and transliterated)

- Velichkovskiy, B. M., Zinchenko, V. P., Luriya, A. R. (1973). *Psihologiya Vospriyatiya [Psychology of Perception]*. Moscow: Moscow State University.
- Kolbeneva, M. G., Aleksandrov, Yu. I. (2010). *Organy chuvstv, emocii i prilagatelnye russkogo yazyka: Lingvo-Psihologicheskij Slovar [Organs of Senses, Emotions and Adjectives of the Russian Language]*. Moscow: Yazyki slavyanskikh kultur.
- Kuznecov, A.M. (2000). Nekotorye teoreticheskie problemy semantiki poslednih desyatiletij [Some theoretical problems of semantics of recent decades]. *Lingvisticheskie Issledovaniya v Kontse XX Veka*. Moscow, 173-185.
- Layenko, L. V. (2005). *Perceptivnyy Priznak kak Obyekt Nominatsii [Perception Feature as an Object of Nomination]*. Voronezh: Voronezh State University.
- Seliverstova, O. N. (1983). Rol' informantov v processe semanticheskikh issledovaniy [The informants' role in the process of semantic study]. In: *Psiholingvisticheskiye Problemy Semantiki*, (pp. 256-267). A. A. Leontyev, A. M. Shahnarovich, (Eds.). Moscow: Nauka,

Джерела

- АСРЯ – Активный словарь русского языка. Отв. ред. акад. Ю. Д. Апресян. М.: Языки славянской культуры. Т. 1, 2014. Т. 2, 2014.
- БАС – Словарь современного русского литературного языка в 17 т. М. – Л.: Из-во АН СССР, 1950-1967.
- Дм. – Толковый словарь русского языка под ред. Д. Дмитриева. М.: Астрель. 2003.
- Ефр. – Ефремова Т.Ф. Новый словарь русского языка: Толково-словообразовательный. М.: Русский язык, 2000. Т. 1: А-О., Т. 2: П-Я. Режим доступа: <http://efremova-online.ru/>
- МАС – Словарь русского языка. В 4-х томах / Под ред. А.П. Евгеньевой. М. : Русский язык, 1985-1988.
- САР – Словарь Академии Российской, по азбучному порядку расположенный. В 6-и частях. СПб., 1806-1822.
- СУМ – Словник української мови : в 11-ти т. К. : Наукова думка, 1970-1980.
- ОШ – Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка: 4-е изд., дополн. М.: ООО «А Темп», 2006.
- Collins – The Collins English Dictionary. Retrieved from <http://www.collinsdictionary.com>
- Dorosz. – Słownik języka polskiego pod red. W. Doroszewskiego. Retrieved from: <http://sjp.pwn.pl/doroszewski/lista>
- Hornby – Hornby A. S. The Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English. V. 1, 2. М.: Рус. язык, 1982.
- Longman – The Longman Dictionary of Contemporary English. Retrieved from <https://www.ldoceonline.com/>
- Zing – Zingarelli, Nicola. Vocabolario della lingua italiana: decima edizione. Bologna, 1973.

Sources

- Aktivnyj slovar russkogo yazyka. (2014). Yu. D. Apresyan, Ed. Moscow: Yazyki slavyanskoj kultury. V. 1, V. 2.
- Slovar sovremennogo russkogo literaturnogo yazyka v 17 t. (1950—1967) M. L.: Iz-vo AN SSSR, Tolkovyj slovar russkogo yazyka. (2003). D. Dmitriev, Ed. Moscow: Astrel.
- Efremova T.F. (2000). Novyj slovar russkogo yazyka: Tolkovo-slovoobrazovatelnyj. Moscow: Russkiy Yazyk, 2000. T. 1: A-O. T. 2: P-Ya
- Slovar russkogo yazyka. (1985-1988). V 4-h tomah. A.P. Evgeneva, Ed. Moscow: Russkiy Yazyk. Slovar Akademii Rossijskoj, po azbuchnomu poryadku raspolozhennyj. (1806—1822). 6 Volumes. S.-Petersburg.
- Slovnyk ukrajinskoyi movy (1970-1980). 11 Volumes. Kyiv: Naukova Dumka.
- Ozhegov S. I., Shvedova N. Yu. (2006). Tolkovyj slovar russkogo yazyka: 4-e izd., dopoln. Moscow: A Temp Ltd.
- Collins – The Collins English Dictionary. Retrieved from: <http://www.collinsdictionary.com>
- Dorosz. – Słownik języka polskiego pod red. W. Doroszewskiego. Retrieved from: <http://sjp.pwn.pl/doroszewski/lista>
- Hornby — Hornby A. S. (1982). The Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English. V. 1, 2. Moscow: Rysskiy Yazyk.
- Longman – The Longman Dictionary of Contemporary English. Retrieved from: <https://www.ldoceonline.com/>
- Zing – Zingarelli, N. (1973). Vocabolario della lingua italiana: decima edizione. Bologna.